

У ПОЛІ УВАГИ – ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Ірина Коваль-Фучило

22–24 жовтня 2018 року в Мюнхені відбулася четверта щорічна Міжнародна наукова конференція «Німеччина й Україна у Другій світовій війні», організована Німецько-українською комісією істориків. У науковому зібранні взяли участь дослідники з Німеччини, України, США, Швеції, Австрії та Франції. Загалом було виголошено двадцять доповідей.

Конференція відбувалася в цікавому організаційному форматі: у межах трьох засідань (панелей) – «Насилля й окупаційна поліція», «Колаборація, кооперація і спротив», «Повсякдення під окупацією» – доповіді були поділені на секції (2–3 особи). Секції мали свого голову, який керував засіданням, і дискусанта, що коментував виступи учасників. Такий формат дав змогу детально обговорити кожен виступ, осмислити його основні аспекти.

На першому засіданні обговорювали проблеми підрахунку втрат України в Другій світовій війні, впливу фактора національності на воєнні події, окупаційної політики щодо українського населення. Так, Олександр Гладун, доктор економічних наук, завідувач відділу демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України в доповіді «Україна у Другій світовій війні: демографічний вимір» розповів про способи підрахунку демографічної ціни катастрофи. На підставі різних способів підрахунку людських втрат, зокрема методу розрахунку на тисячу населення, промовець за допомогою діаграм і статистичних таблиць довів, що Україна в Другій світовій війні зазнала значно більших втрат, ніж інші республіки СРСР. Владислав Гриневич, дослідник етнічної історії, крізь призму власної наукової біографії розкрив зміни в підходах до вивчення національних

стосунків у Червоній армії в роки війни. Доповідач зосередив увагу на нетотожності понять «колаборація» і «співпраця», наголосив на некоректності вживання поняття «колаборація» щодо українських земель, адже ті були колонією у складі Рейху.

Друга панель була присвячена осмисленню явищ колаборації, визначенню підходів до терміна «колаборація», з'ясуванню локальних особливостей способів порятунку євреїв і покарання українських рятівників, співробітництва населення окупованої України з окупаційною владою. Скажімо, Олена Корзун з Вінниці в доповіді «Співробітництво українських і німецьких учених у питаннях вивчення проблем сільського господарства українських земель у роки Другої світової війни» відзначила, що співпраця українських та німецьких учених у галузі вивчення проблем сільського господарства сприяла тому, що ідеї перших потрапляли на Захід і через роки втілювалися в життя.

Ігор Цупак, кандидат історичних наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», директор Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпро), порушив теоретичні аспекти дослідження порятунку євреїв в роки Голокосту. Він зауважив неоднозначність підходу до надання звання «Праведник народів світу», підкреслив, що цього звання заслуговує митрополит Андрей Шептицький та низка інших українців. Рятівниками євреїв стали різні люди. Умови порятунку євреїв і покари для рятівників були неоднаковими в різних адміністративно-територіальних одиницях, створених окупаційною владою: рейхскомісаріат «Україна», губернаторство «Трансністрія», дистрикт «Галичина» (у складі генерал-губернаторства). Важливо, що навіть небез-

корисність рятувальників не зменшувала ризику втратити життя; що під загрозою перебували навіть ті українці, які знали про переховування й не доповіли про це. І. Щупак також повідомив про ініціативу називати в населених пунктах вулиці ім'ям осіб, які рятували євреїв у роки Голокосту. Ще один історик із Дніпра, Альберт Венгер, у доповіді «Колабораціонізм і спротив медичного персоналу Ігреської психіатричної лікарні Дніпропетровської області в 1941–1943 рр.» розповів про спроби медичного персоналу врятувати пацієнтів від смерті, оскільки душевнохворі люди, разом з євреями, важкохворими, комуністами, належали до приречених на страту. Він відзначив, що частина медичних сестер наївно вважала, що врятує хворих від смертельних ін'єкцій, розводячи нашатир та інші препарати для евтаназії водою. Проте цим вони лише розтягували агонію пацієнтів.

Дітер Поль (Dieter Pohl), німецький та австрійський історик, професор сучасної історії Східної та Південної Європи в університеті м. Клагенфурт (Австрія), закликав розглядати Голокост у зв'язку з іншими геноцидами періоду Другої світової війни. Фашистська влада, хоча й позиціонувала себе як антипод більшовизму, дуже мало покликала на цей аргумент у своїй окупаційній політиці. Винищення євреїв лише опосередковано пов'язувалося з боротьбою з більшовизмом і мало відрізнялося від вбивства євреїв за межами СРСР. Неперервність терору виявлялася значно відчутніше в досвіді самого населення, яке зазнало страждань у 1930-х роках і очікувало від Гітлера полегшення ситуації. Від цих сподівань на кінець 1941–1942 років мало що залишилось. Хоча більшовиків було вигнано й церкви знову відкрито, міське населення страждало від голоду, реприватизація майна не передбачалася, а в 1942 році почалося полювання на примусових працівників. Люди бачили, як відбувалися масові вбивства і як військово-полонені, які — на противагу євреям — були «своїми», гинули від голоду. Ставлення до тоталітарного режиму вже було сформова-

ним, а практики 1930-х років застосовувалися також німецькими окупантами. Так само, як громадянська війна та «Великий перелом» 1929–1933 років, німецька окупація принесла зміни в українське суспільство: мільйони мешканців були вбиті чи загинули від голоду, поляків у 1943–1944 роках було винищено або вигнано і, зрештою, у 1946 році — виселено. Зникли й українські німці. Тож на кінець війни населення, яке залишилося, було досить гомогенно-східнослов'янським, на яке, крім цього, чекала подальша посиленна русифікація та значні культурні втрати. Радикалізм німецької окупації полегшив повернення сталінського режиму. Гітлер в 1939 році не лише відкрив для Сталіна ворота до Західної України, а й своїм дуже ризикованим нападом 1941 року уможливив для Сталіна просування в східну частину Європи. Участь місцевих мешканців у німецькій окупаційній адміністрації була зручним приводом знову здійснювати «чистки» в Україні, особливо представити «бандерівців» як колаборантів. Перемога у «Великій вітчизняній війні» стала, особливо у 1960-х роках, поряд із «Жовтневою революцією», другою центральною фігурою легітимації в Радянському Союзі. Ці дискурси сприяли не лише тривалій стабільності СРСР до 1991 року; вони даються взнаки й дотепер.

У межах панелі відбулася презентація збірника наукових праць *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory: Formulas of Betrayal* («Зрадники, колаборанти і дезертири в сучасній європейській політиці пам'яті: формули зради») (за ред. Гелінади Грінченко і Елеонори Нарвселіус, Хам, Швейцарія, 2018, 414 с.). Статті збірника присвячені пошуку теоретичних підходів до класифікації й аналізу випадків колаборації, дезертирства й зради. Необхідно не тільки описувати окремі випадки, а й інтерпретувати їх у межах теоретичних базових стратегій визначення та осмислення ситуацій зради. Гелінада Грінченко, історик, доктор історичних наук, професор кафедри українознавства філософського факультету Харківського на-

ціонального університету ім. В. Н. Каразіна, проаналізувала політику пам'яті та її еволюцію щодо остарбайтерів. Так, неоднозначне ставлення до жінок, що мали досвід роботи в Німеччині, зумовлене радянською пропагандою, яка експлуатувала образ вигнаної в неволю дівчини як такої, що терпить насильство (зокрема сексуальне) з боку ворога. Після звільнення такі жінки стали заручницями цього образу, що міцно засів у головах радянських солдатів та суспільства загалом, і зазнали стигматизації.

Упродовж третього засідання увага дослідників була зосереджена на проблемах щоденного життя і побуту українського населення під час окупації, стосунків місцевого населення з окупаційною владою, відображення особистих життєвих колізій у листуванні й щоденниках.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України на науковому зібранні представляла кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Ірина Коваль-Фучило. Її доповідь «Між пропагандою і правдою: жінка в щоденникових записах Олександра Довженка часу Другої світової війни» ілюструвала вплив різних воєнних факторів, зокрема тогочасної пропаганди, на творчість видатного українського митця. На початку Другої світової війни митець отримав замовлення «виготовити сценарій і зробити фільм про Україну у Вітчизняній війні» (з листа Довженка). Провідною темою його щоденників часу Другої світової війни є оплакування рідної землі, її народу, трагедії людських втрат. Довженкове, так би мовити, «роздертя» між його прагненням правди і страхом втратити життя постійно відчувається в усій його творчості, насамперед у щоденникових записах, де митець міг принаймні частково бути чесним із собою. Вод-

ночас він як уродженець українського села перебував у полоні традиційних патріархальних стереотипів, а як людина освічена, інтелегентна, був добре ознайомлений з радянською воєнною пропагандою, яка в умовах війни розглядала весь народ як ресурс перемоги. Оці чотири чинники: прагнення зобразити правду, обов'язок догодити держзамовленню, вплив традиційних світоглядних установок, авторитет радянської пропаганди (а ще спеціальний мистецький чинник — пошук цікавих сценічних сюжетів) — чи не найяскравіше позначилися саме на жіночих образах Довженка. Особливо це стосується жіночої теми як провідної в його творчості під час війни. Жіночі персонажі в щоденниках Довженка дещо схематичні й тенденційні, прописані з чоловічої, патріархальної, позиції. У них відчутний потужний вплив радянської військової пропаганди. У першій половині військового часу Довженко педалює тему згвалтувань. Жінка для нього уособлює страждання Батьківщини. Далі письменника тривожить проблема добровільних сексуальних контактів українських жінок з німцями. Ці записи мають риси фольклорних текстів. Вони не оброблені автором, тому що Довженко не планував вводити цей матеріал у свої художні твори. Особлива цінність щоденника Довженка полягає в тому, що він один із небагатьох письменників сталінської епохи зважився залишити після себе такий его-документ. Завдяки йому можна простежити перебіг думок автора. Це важливий документ того часу, який дає змогу побачити вплив пропаганди на творчу особистість, ставлення суспільства до жінки під час війни, зміну позиції автора впродовж Другої світової війни.

Із програмою конференції можна ознайомитися на сайті Німецько-української комісії істориків <http://www.duhk.org/uk/novini/>.